

3. Використання дієслівно-іменникових поєднань у ролі присудків у різних підстилях наукового стилю свідчить про їхню багатофункціональність.

4. Здатність описових дієслівно-іменникових словосполучень утворювати паралельні форми вказує як на їхню синонімічність, так і на широкі функціонально-стилістичні можливості.

Питання про функціонування дієслівно-іменникових поєднань у всіх стилях та підстилях мовлення, їх стилістичні можливості та частотність використання доволі широке, а тому потребує спеціальних вузькоспрямованих досліджень, присвячених поглибленому зіставному аналізу дієслівно-іменникових конструкцій на матеріалі різностильових текстів. Цим зумовлюється перспективність їх подальшого дослідження.

1. Бусласв Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Гос. учебно-пед. издат. Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 624с.
2. Гепнер Ю.Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы / Под ред. А.М.Бабкина. – М. – Л.: Наука, 1964. – С.57-69.
3. Дорошенко С.І. Граматична стилістика української мови: Посібник для учнів. – К.: Радянська школа, 1985. – 200с.
4. Лариохина Н.М. Глагольно-именные фразеологические словосочетания, употребляющиеся в научной речи // Из опыта преподавания русского языка иностранцам. – М., 1964. – С.190-199.
5. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 588с.

Джерела

1. Безрученко В.М., Варченко В.К., Чумак В.В. Тягові електричні машини електрорухомого складу: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту заліз. трансп. ім. акад. В.Лазаряна, 2003. – 252с.
2. Бугір М.К. Математика для економістів: Навч. посібник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 192с.
3. Математика: Елементарні теорії множин і комбінаторики. Елементи математичної логіки і деякі алгебраїчні поняття. – К.: Вища школа, 1973. – 71с.
4. Мосієнко В.С. Рак – неминучість чи вина? – К.: Здоров'я, 1990. – 80с.

The article presents the analysis of descriptive verb-noun word combinations as necessary elements of a scientific text, their stylistic and predicative functioning in it in particular. The peculiarity of the use of descriptive word combinations and corresponding verbs equivalents is identified, with their stylistic specifics taken into consideration.

Key words: descriptive word combinations, predicate, scientific style, semantic correlation, synonymic relations.

УДК 811.161.2

ББК 81.2Ук

Наталія Кобченко

ДЕРИВАЦІЙНА ПРИРОДА ВІЛЬНОГО ПОЄДНАННЯ* В КОНСТРУКЦІЯХ З ДАТИВОМ

Пропонована стаття є спробою описати шляхи встановлення в конструкціях із залежним дативом вільного поєднання у відмінковому вияві, характеризувачи таким чином одну із зон функціонування цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку.

Ключові слова: вільне поєднання, форма підрядного синтаксичного зв'язку, опорний компонент, ад'юнкт, валентність, синтаксична позиція, синтаксична деривація, редукація.

Помітною тенденцією в мовознавстві останніх десятиліть є виразний крен у бік аналізу явищ синтаксичної деривації, центральною проблемою якої продовжує залишатися синтаксична похідність. Поняття похідності, яке є досить ємним, лінгвісти визначають як семантичний і формальний зв'язок базової (якою здебільшого виступає речення) й похідної синтаксичних одиниць [8, 178]. У зв'язку з тим, що в контексті функціонального синтаксису речення інтерпретують з погляду чотирьох аспектів – формально-граматичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного та комунікативного [7, 125-130; 10, 14], – явище синтаксичної похідності знаходить свій вияв на декількох рівнях. Якщо власне-семантичні структури базової й похідної синтаксичних одиниць завжди ідентичні, тобто характеризуються тотожним якісним і кількісним складом семантем, то їхні семантико-синтаксичні структури в переважній більшості випадків не відзначаються цією ознакою, оскільки дериваційні перетворення базової одиниці призводять до витворення низки синтаксем (темпоральних, каузальних, цільових тощо), які властиві лише похідній синтаксичній одиниці й не корелюють з семантемами [3, 312; 8, 7-12]. Як відомо, зміни речення на семантико-синтаксичному рівні неминуче відбиваються і на його формально-граматичній структурі: внаслідок редукації одного із компонентів вихідного речення та перебудови синтаксичних зв'язків між рештою утворюється похідна синтаксична одиниця простішої позиційної структури [7, 139-143; 5, 26, 83-84; 8, 12-14].

Останнього часу в україністиці з'явилися наукові розвідки, спеціалізовані на вивченні синтаксичної похідності, проте об'єктом зацікавлень їхніх авторів здебільшого є семантичний аспект дериваційних відношень, питання перетворення базової побудови на формально-синтаксичному рівні

* Замість традиційного терміна „прилягання” вслід за І.Р. Вихованцем використовуємо „вільне поєднання” [6, 23-24], відповідно, вживаємо „вільне поєднання у відмінковому вияві” замість „відмінкове прилягання”.

порушується лиш епізодично [8; 5, 137-194; 17; 9]. З огляду на це особливої уваги вимагає дослідження перебудови синтаксичних зв'язків між компонентами речення внаслідок його трансформації.

Завданням нашої статті є аналіз шляхів витворення форми підрядного синтаксичного зв'язку вільного поєднання у відмінковому вияві на прикладі конструкцій із залежним дативом.

Передовсім слід вказати на те, що визначальну особливість вільного поєднання становить його вторинність у структурі речення, адже формування семантично елементарної реченнєвої побудови відбувається за рахунок відкриття предикатною синтаксею валентних гнізд і заповнення їх субстанційними синтаксемами [7, 139; 5, 79; 10, 91-92]: *Гордій сокирою обрубував коріння* (Борис Харчук), що, відповідно, на формально-синтаксичному рівні реалізовується через предикативний синтаксичний зв'язок – між присудком та підметом (*Гордій обрубував*), – та підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі керування – між головним дієслівним компонентом та залежними субстантивними (*обрубував коріння, обрубував сокирою*). Поява ж у реченні вільного поєднання, подібно до узгодження й кореляції, пов'язана з дериваційними перетвореннями, напр.: *І роси холодні. І втома нестерпна. І стежка в село непряма* (Ліна Костенко) ← *Стежка є непряма + Стежка веде в село; Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі* (Іван Печуй-Левицький) ← *Мотря знаходилася недалеко од хати + Мотря знаходилася під грушею + Мотря терла коноплі*.

Перш ніж перейти до аналізу умов встановлення в конструкціях з ад'юнктом-дативом підрядного синтаксичного зв'язку у формі вільного поєднання, вважаємо за потрібне стисло окреслити функціональні особливості цього відмінка. У відмінковій системі української мови, як зазначають вчені, він є найбільш цілісним з-поміж інших відмінків і характеризується напівсильним підрядним зв'язком у формі керування з опорним дієсловом і семантикою адресата дії [14, 45; 4, 106-109; 16, 73]. Вторинні відмінкові функції датива (окрім функції суб'єкта стану в односкладних безособових реченнях на зразок *Мені весело*) згруповані навколо зазначеної основної, що зумовлено його лексичними обмеженнями – вираження лише назв осіб. Саме це й стало підґрунтям для об'єднання деякими дослідниками всіх семантико-синтаксичних різновидів давального в одне значення – давальний особи [11, 261-262; 1, 40].

У сучасній українській мові для давального відмінка характерна транспозиція в ад'єктивну сферу, яка, однак, не набула значного поширення. Лінгвісти вказують на потрапляння його в приіменникову позицію до обмеженої групи девербативів – з семантикою виділення й призначення (*асигнування комітету, виділення школам, присудження лауреату*), напрямку (*відсилка постачальникам, напрямлення уряду, переправлення партнерам*), доставки (*доставка замовникам, постачання підприємцям, перерахування виконавцям*) та передачі (*вручення переможцю, продаж конкурентам, виплата банку*) [13, 7-8].

На перший погляд питання про природу синтаксичного зв'язку в таких конструкціях видається очевидним: опорні субstantиви керують давальним відмінком, оскільки успадкували цю властивість від твірних дієслів. Проте, якщо взяти до уваги те, що певний компонент керує лише тими ад'юнктами, наявність яких зумовлена його семантико-синтаксичною валентністю, а семантико-синтаксична валентність компонента, на переконання деяких дослідників, перебуває в безпосередній залежності від його функціональної позиції [15, 45], то питання про синтаксичний зв'язок опорного девербатива із залежним дативом набуває дискусійності. Адже в такому разі форма підрядного зв'язку між членами розглядуваних сполук потрапляє в залежність від позиції в реченні опорного компонента. Так, у побудові *Ця гарна сукня – подарунок сестрі* елемент *подарунок* посідає функціональну позицію предиката, відповідно, його активна валентність відкриває місце для адресатної субстанційної синтаксеми, тому ад'юнкт *сестрі* є керованим щодо опорного компонента *подарунок*. У реченні ж *Подарунок сестрі лежав на столі* елемент *подарунок* характеризується функціональною позицією суб'єктної субстанційної синтаксеми, яка зумовлена лівобічною валентністю предиката *лежав*, і тому сам активною валентністю для приєднання елемента із семантикою адресата не володіє, наявність при ньому залежного компонента *сестрі* є наслідком дериваційних процесів, пор.: *Подарунок сестрі лежав на столі* ← *Подарунок лежав на столі + Подарунок призначається сестрі*. Таким чином, синтаксичний зв'язок у словосполученні *подарунок сестрі* реалізується у формі вільного поєднання.

Окремо слід зазначити про сполучення давального відмінка з власне-іменниками на зразок *лист, нота, ціна* та похідним іменником *пам'ятник*, який, щоправда, втратив мотиваційні зв'язки з твірним дієсловом. Підпорядкування датива цим субstantивам завжди відбувається у формі вільного поєднання у відмінковому вияві, яка встановлюється між ними в результаті компресії та згортання компонента, що керував давальним відмінком, пор.: [*Кассандра*] *Брате, не знаєш ти ціни жіночим жертвам...* (Леся Українка) ← *Брате, не знаєш ти ціни, яка призначена жіночим жертвам; Собі ціну я добре знаю, Не шлю на вас небесних кар, І за образу вибачаю, До зобачення, о ревуар!* (Володимир Сосюра) ← *Я добре знаю ціну, яку призначила собі; [Золотницький] Ні, поки не даси мені слова, що пойдеш в земське собрание і пошлеш гроші на пам'ятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!* (Іван Карпенко-Карий) ← *Ні, поки не даси мені слова, що пойдеш в земське собрание і пошлеш гроші на пам'ятник, який призначатиметься Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл*.

Ще одним виявом функціонування датива в ад'єктивній сфері є конструкції з предикативним номінативом, напр.: *Не ворог я царю Латину* (Іван Котляревський); *І на душі так дико й димно... Хрещений батько Мотрі він* (Володимир Сосюра). За аргументованим твердженням І.Р. Вихованця,

подібні побудови формуються шляхом редукції предиката належності, набуття компонентом з первинною семантикою об'єкта володіння предикативної функції й появи безпосередньої залежності від присудка давального посесивного, що трансформується з називного [4, 118], пор.: *То буде нам Еней сусід* (Іван Котляревський) ← *Ми будемо мати сусіда + Еней буде ним (сусідом)*. Як видно з наведеного прикладу, у результаті згортання предиката належності (*будемо мати*) і транспозиції об'єктної синтаксеми (*сусіда*) в предикатну зону, номінатив (*ми*), що посідав місце суб'єктної синтаксеми щодо зредукованого предиката, перетворившись на датив (*нам*), опиняється поза валентною рамкою нового предиката (*сусід*), а тому між ними встановлюється підрядний синтаксичний зв'язок у формі вільного поєднання у відмінковому вияві. Реалізація між називним і залежним давальним відмінком підрядного зв'язку саме у формі вільного поєднання підтверджується й існуванням між ними атрибутивних відношень, виникнення яких не можливе за керування. Здатність датива до абсолютної транспозиції в ад'єктивну зону доводить витворення в нього посесивної семантики, пор.: *[Лукаш] Та як же? Я ж їм син...* (Леся Українка) → *Я ж їхній син*.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку української мови науковці звужують сферу поширення подібних конструкцій діалектним мовленням, вважаючи таку функцію давального залишковим елементом праслов'янської мови, в якій датив у реченневих побудовах досить часто безпосередньо залежав від іменника, виступаючи його означенням [12, 461].

З-поміж інших вирізняються конструкції з давальним адресатно-посесивним, якому властива подвійна залежність – від дієслова та іменника, напр.: *Пани вино їм [жінкам] з тухольки пили. А ми у шатці ніженьки їм гріли* (Ліна Костенко); *Вона лице схилила біле Коневі в гриву, впала з ним, Стріла в спині їй затремтіла Кінцем роздвоєним своїм...* (Володимир Сосюра); *Я вчора, пробачте, підгледів, як ви в потоці мили цій панії ноги. Наші чоловіки ніколи не миють своїм жінкам ноги* (Марія Матіос). Такі побудови не є новотворами сучасної української мови, вони досить широко вживалися й у старослов'янській, але на пізніших етапах розвитку слов'янських мов сфера поширення давального адресатно-посесивного відчутно звузилася [12, 461-462; 2, 236-238].

Наявність у конструкціях датива з адресатно-посесивною семантикою не передбачена семантико-синтаксичною валентністю предиката, а є наслідком синтаксичної деривації. Після об'єднання двох семантично елементарних речень та згортання в одному з них предиката належності давальний, який позначає суб'єкт володіння, сполучається підрядним зв'язком у формі вільного поєднання з компонентом у функції об'єкта володіння, який водночас є й об'єктом спрямування активної дії в другому реченні, пор.: *Її скорити він не міг, Хоч вився хмелем перед нею Її барвінком слався їй до ніг...* (Володимир Сосюра) ← *Він слався до ніг + Ноги належали їй; Пахуче розріджене повітря вдарило в голову молодій жінці, ніби легке вино, занадто квалливо випите...* (Павло Загребельний) ← *Повітря вдарило в голову + Голова належала жінці*. Підпорядкування давального адресатно-посесивного, крім іменника, ще й дієслову відбувається, як слушно зауважив І.Р. Вихованець, через те, що сильна спрямованість дії на предмет втягує у свою орбіту й суб'єкт володіння цього предмета [4, 117]. Оскільки такий предикат (із семантикою активної дії) не відкриває валентної позиції для адресатної синтаксеми, тобто не керує нею, то між ними встановлюється слабкий підрядний зв'язок у формі вільного поєднання.

Про те, що датив у таких конструкціях насамперед пов'язаний з іменником, а вже через нього – з дієсловом, свідчить можливість трансформації давального в родовий чи власне-прикметник з посесивною семантикою та в результаті цього втрата підпорядкованості дієслову, пор.: *Злітає сон гостям на очі, Лиш парк шумить і спати не хоче...* (Володимир Сосюра) → *Злітає сон на очі гостей; Голову йому вкрив тил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров* (Юрій Яновський) → *Його голову вкрив тил; Леонід поцілував матері руку й помалу пішов із кімнати* (Володимир Винниченко) → *Леонід поцілував материну руку й помалу пішов із кімнати*. Відмінність давального адресатно-посесивного від власне-ад'єктива та генітива з посесивною семантикою зумовлена тим, що датив, окрім посесивного, також виражає значення особи, у зв'язку з якою чи стосовно якої відбувається дія.

Для повного відбиття шляхів витворення вільного поєднання датива необхідно зупинитися й на випадках його переміщення в детермінантну позицію, напр.: *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (Василь Симоненко); *Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той мав розповідати що своїм товаришам...* (Євген Гуцало). У подібних побудовах давальний відмінок набуває семантики призначення й, хоч і маючи деяку спорідненість з давальним адресатним (і в ролі давального адресатного, і в ролі давального призначення вживаються переважно назви осіб), суттєво від нього відрізняється обставинною функцією.

Встановлення вільного поєднання у відмінковому вияві як форми детермінантного підрядного зв'язку між дативом та предикативним центром конструкції є наслідком об'єднання двох семантично елементарних речень в одне. Ця трансформація супроводжується редукцією в одному з базових речень предиката призначення, який керує давальним відмінком. У процесі таких дериваційних змін сема призначення не елімінується разом із згортанням предиката, а конденсується в дативі, відтак у похідній конструкції цей датив, не знаходячи місця у валентній рамці дієслова-предиката, сполучається з предикативним ядром підрядним детермінантним зв'язком, єдиною формою реалізації якого є вільне поєднання, пор.: *Вулкан-коваль тоді трудився, Зевесу блискавку ковав* (Іван Котляревський) ← *Вулкан-*

коваль тоді трудився, ковав блискавку + Блискавка призначалася Зевесу; Їй пісні сумні складаю про сумну мою любов (Василь Симоненко) ← Пісні сумні складаю про сумну мою любов + Пісні призначаються їй; Осріблені місяцем гори лежать, Їм кедрі і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори (Олександр Олесь) ← І дивні пісні співають вітри + Пісні призначаються їм.

Не можна, однак, категорично стверджувати, що така функціональна позиція датива свідчить про його повну транспозицію в адвербіальну сферу, адже він, репрезентуючи в похідному реченні зредукований предикат *призначатися*, зберігає завдяки цьому семантику адресата, напр.: *А потім хтів тобі Мазепа від серця щирого добра...* (Володимир Сосюра). Ця особливість давального призначення й дала підстави І.Р. Вихованцю визначити його функцію як синкретичну обставинно-адресатну з перевагою адвербіального значення [4, 116].

Отже, форма підрядного синтаксичного зв'язку – вільне поєднання – в конструкціях з ад'юнктом-дативом встановлюється в процесі певних дериваційних перетворень, кінцевим результатом яких є транспозиція давального відмінка до ад'єктивної чи адвербіальної сфери.

1. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 10. – С. 34-40.
2. Андерш И.Ф. Дательный принадлежности в современном русском и украинском литературных языках // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 222-238.
3. Арутюнова Н.Д. Синтаксис // Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – С. 259-343.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівник // Укр. мова. – 2005. – № 3. – С. 22-26.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / АН України. Ін-т мовознавства; Відп. ред. І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Джура А.С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
11. Мельничук О.С. Історія вживання давального безприслівникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-261-195.
12. Мельничук О.С. Синтаксичні функції відмінків // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За заг. ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 446-488.
13. Печников А.Н. Соотносительные глагольные и именные словосочетания, включающие дательный падеж без предлога: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Куйбышев, 1966. – 14 с.
14. Плюш М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. К.: Вища шк., 1986. – 176 с.
15. Распопов И.П. Валентность, синтаксическая проекция и синтаксическая ориентация словесных форм в составе конструктивной базы предложения // Распопов И.П. Спорные вопросы синтаксиса. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовск. ун-та, 1981. – С. 44-58.
16. Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400 с.
17. Юсікова О.В. Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 18 с.

The paper is an attempt to describe the ways of appearance in the constructions with the adjunct dative free unit in the case manifestation, characterizing in such a way one of the zones of functioning of this form of the subordinate syntactic connection.

Key words: free unit, form of the subordinate syntactic connection, head component, adjunct, valency, syntactic position, syntactic derivation, reduction.

УДК 82 – 3 (477) “19”

ББК 81. 411. 4 – 2

Ольга Яцук

ВЛАСНЕ СЕМАНТИЧНИЙ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРИКЛАДОК (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ЗЛАМУ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ)

У статті розглянуто художньо марковані відокремлені приклади у власне семантичному аспекті як синтаксичні конструкції, що співвідносяться з інваріантами елементарних речень. Описано також семантико-синтаксичний аспект реалізації відокремлених прикладок: семантико-синтаксичні відношення, модальність, темпоральність.

Ключові слова: інваріант, елементарне речення, предикат, семантико-синтаксичні відношення, модальність, час.

Відокремлені приклади (далі – ВП), якими послуговуються українські письменники межової генерації (так українських майстрів слова кін. ХХ – поч. ХХІ ст. називає літературознавець Н. В. Зборовська [11, 160]), якісно відрізняються як від стилістично нейтральних, так і від тих, які трапляються у художніх творах попередніх періодів історії української літератури. Відмінності полягають у розширенні смислового об'єму художньо маркованих ВП сучасної української літератури, наповненні їх емоційно-експресивним змістом, вираженні через змістову структуру ВП відчуття дійсності. Очевидно, названі ознаки ВП зумовлюють їх статус як ідіостилістичних носіїв колориту епохи, яку представляє українська